

TOPONIMLAR QADIMIY LUG'ATLARDA NOMLANISHI. "DEVONU LUG'AT AT-TURK", AT TUHFATUZ FIL-LUG'ATIT TIB" VA "MUHOKAMAT UL-LUG'ATAYIN" ASARI MISOLIDA

To'laganova Mehriniso Musurmonovna

Termiz davlat universiteti

O'zbek filologiya fakulteti 2 – bosqich talabasi

Iroda Xidirova - Ilmiy rahbari

Annotatsiya. Mazkur maqolada qadimiy turkiy lug'atlardan yig'ilgan joy nomlari va ularning hozirgi kundagi muqobil nomlanishi, ularning kelib chiqishi haqida umumiy ma'lumot va xulosalar bayon e'tilgan.

Kalit so'zlar: joy nomlari, toponimika, geografik joy nomlar, gidronimlar, makrotoponimlar, mikrotoponimlar, masjid, madrasa, dayr, durud, marsha, mozorot ma'noqot kabi so'zlar keltirilgan.

Toponimika (lotincha topos – joy, noma – ism) – jo'g'rofiy nomlarining paydo bo'ishi, rivojlanishi, o'zgartishi va to'g'ri izohlash kabi ma'nolarni bildiradi. Toponim so'zi (lotincha) topos – joy va onyma – ism nom) yani joy nomlari (geografik atoqli nomlar)ni, ularning paydo bo'lishi yoki yaratilish qonuniyatlarini, rivojlanish, tarixiy joylarining turli hududlarda atalishi va shu kabi ma'nolarni to'liq ravishda tasnif va talqin etiladi. O'tgan asr mobaynida qadimiy tilde bitilgan lug'atlar bir butun holda lu'g'at shaklida tuzilgan. Toponimlar til leksemasining bir qismi bo'lib boshqa hamma so'zlar singari til qonuniyatlariga bo'ysunadi, lekin o'zining paydo bo'lishi va ba'zi ichki xususiyatlari jihatidan jamiyatning kundalik moddiy va ma'naviy holati, iqtisodiy turmushi boshqa guruh so'zlardan farq qiladi. Shu bilan birga toponimlarda milliy tilimizga xos bo'lgan qadimiy fonetik, leksik va morfologik e'lenetlar ko'proq shakillangan bo'ladi. Masalan, Mahmud Qoshg'ariyning "Devonu lug'at at-turk" asarida turlicha joy nomlarini izohlab berilgan.

Statistik tahlil metodiga ko'ra "Devonda" 62 ta, "At-tuhfatda" 14 ta, Alisher Naboiyning "Muhokamat ul – lug'atayin" asarida esa 27 ta so'zlik keltirilgan. O'tgan davr mobaynida lug'atlar bir butunlik holda so'zlar keltirilgan ya'ni mavzulashilmagan buning asosiy sababi esa inson ongining shalilanishi va so'zlarni o'zaro ko'p ma'nolarida, sho'rolar davri bosqini deb o'ylashimiz mumkin, bundan tashqari "Devon"ning I tomligidagi toponimlarga alohida to'xtalib o'tmoqchiman. Masalan, Ala (Ала) – Farғano yaqinidagi bir yaylov (46-bet), Barçuq (Барчук) – Afrosiyob bino qilgan shaharlar. U Buxta Naşsar ning o'g'li Bayzan ni shu shaharda qamalgan edi (185-bet), Tartuq (Тартук) – Yag'molarning shaharlaridan biri (186-bet), Suғnaq (Сугнфк) – o'g'iz shaharlaridan biri (187-bet, Qarnaq (қарнак) – o'g'iz

shaharlaridan biri (188-bet), Qīwčaq (қивчак) – Kašgar yaqinidagi bir joy nomi (188-bet), Kānjāk sānjir (Канжак сангир) – Tīrāz yaqinidagi shahar oti. Bu yer qirchoqlar chegarasi (190-bet), Qarǧalīǧ (қарғалиғ) – Tīraz shahri yaqinidagi bir qishloq oti, (206-bet), Yamar (ūamar) – joy oti. Bu yerda – ybaqu dashtida kata bir sub oadi, uni Yamar suvi deyişhadi (332-bet), Yawǧu (Ўавгу) – Barsǧan shahri yaqinidagi bir kent nomi. Yawǧu ga yaqin bir tepalik Yawǧu art – degani (334-bet), Yaǧma (Ўагма) – Tiraz yaqiniagi bir qishloq (334-bet), Yonarīq (Ўўнарīк) – Balasaǧun yaqinidagi bir yaylov oti (372-bet), Sayram (Сайрам) – Madinatu-l-bayza Oq shahar deb ham, Īspījab debham ataladigan shahar oti. (384-bet), Qoču (кўчу) – Uyg’ur shaharlaridan birining oti (399-bet), Qara seņir (қара сенгир) – Barsg’an yaqinidagi joyning nomi (400-bet), Qasi (қаси) – bizlarga tegishli bo’lgan joy nomlari (401-bet), Balu (Балу) – arg’ularda kichik bir shaharning oti (403-bet) Qamlanču (Қамланчу) – Īkkī öǧüz darēci yaqinidagi kichik shaharlarningg oti (407-bet), Kīñūt (Кингут) – Uyg’ur hududidagi bir shahar oti (445-bet), Yawīnč (Ўавинч) – Īla yaqinidagi bir shaharning oti (450-bet), Qočnar baši (Кўчнар баши) – bir shaharning nomi (453-bet). Shu kabi bir qancha toponimlar a’lohida keltirilgan, biz esa buz so’larni a’lohida bir tasif qilib jamlaganmiz.

“At-tuhfat” da toponimlar ko’p keltilmagan faqatgina sanikli 1.) Ablak -сув омбори (163-bet, ақсула -турар жой (167-bet), боқса - боғ (187-bet), бував - боғ (189-bet), буғав - боғ (189-bet), жабан кам сув, кам ўт жой (194-bet), жоқиш - тоғ ичидаги йўл (204-bet), журт - қўниладиган манзил (207-bet), ін - ертўла, тирар жой. (209-bet, қорур - шўрҳок ер (229-bet отрак - ўлмирадиган жой (240- bet), отрук - ўлтирадиган жой (240-bet), пазар - бозор (241-bet), сизлик - шўрҳок ер (245-bet) bu lug’atning muallifi bugunfi kunda no’malum bo’lib asosan tadqiqot ishlari bo’yichi ko’pgina olimlar izlanishlar olib borilgan, bundan tashqari. Lug’atdagi so’zliklarga a’lohida to’xtalsak suv ombori bugungi kunda o’z muqbiliga ega agar ablak deb atasak hech kim tushunmasligi mumkin. Qadimiy tilde bitilgan lug’atlarning ko’pchiligi shu go’zliklardan tuzulgan lug’atlarni a’logida davrlashtirish mustaqillik davridan so’ng boshlangan, bu kabi lug’atlarni bir butun holda kitob qilib chiqarish niyyatidamiz.

Toponimlar geografik, tarixiy, etnika bilan chambarchas aloqada rivojlanadi. Toponim til tarixiy leksikologiya, dialektologiya, etimologiya va boshqalarni tadqiq etishda muhim manba hisoblanadi, chunki ba’zi toponimlar arxaizm va dialiktizmlarni o’zgartirmasdan barqaror saqlab qoladi. Toponimlar yirik yoki mayda ob’yektlarning nomlari ekanligiga qarab makrotoponimlar va mikrotoponimlarga ajratiladi; Makrotoponimlar – keng hududlar, kata ob’yektlar (materiklar, okeanlar, tog’lar, cho’llar, daryolar, shaharlar, qishloqlar va shu kabi atoqli otlar; mikrotoponimlar – kichik ob’yektlar (jarliklar, tepaliklar, quduqlar, ko’chalar, qo’rg’onlar va shu kabi) atoqli otlari. Lekin toponimlarni bundaytasnif qilish shartli, chunki ko’pincha makrotoponim bilan mikrotoponimni faqlash qiyin. Yaǧma (Ўагма) – Tiraz yaqiniagi

bir qishloq (334-bet), bu makro toponimgamisol bo'la oladi. Аблак -сув омбори (163-bet, ақсула -турар жой (167-bet), боқса - боғ (187-bet), bu esa mikrotoponimga misol bo'la oladi, joy nomlari deganda asosan turli xil geografik ob'yektlarni atovchi nomlarning kategoriyasilariga mos xolda turli ichki guruhlarga bo'linadi: gidronimlar – suv havza nomlari, daryolar , kanal, soy, ariq, buloq, ko'l kabilarning nomlarini o'rganuvchi soha.

Alisher Navoiyning “Muhokamat ul-lug'atayn” asaridan joy nomlari nomlari. Aniq - chuqur (30-b), A'moliq - ko'rlik (30-b, Amorat - amirlik (30-b), Amorat devoni - amirlik mahkamasi (30-b), Arsa-maydon (30-b),Besha - o'rmon, daraxtzor(31-b), Bisot - maydon, joy (32-b), Bilod - shaharlik (32-b), Buq'a - joy, o'rin, bino (32-b), Buqo' - binolar (32-b),Dayr - butxona, mayxona (31-bet), Dorus - saltanat, poytaxt (33-b),Doril - qozixona (33-b), Durud - maktab (34-b), Uydgo' - hayit namozi o'qiladigan joy (35-b), Madrid - madrasa so'zining kaliti (37, Mazorot - nozirlar (37-b), Ma'mura - obod joy (38-b), Mansha' - kelib chiqqan joy (38-b) Manqabat - maktab (38-b), Masokin - uy-joylar (38-b), Mavallad - tug'ilgan joy (39-b), Mustag'alot - vaqf qilingan yer (40-b), Firdavs - bog' (49-b), Xarobotiy - mayxona (50-b), Chatirgoh - chodir qurilgan joy (51-b), Kuro - qishloqlar (52-b).

Xulosa o'rnida shuni a'lohida takidlashim joyizki bugungi kunda toponimlar leksik semantic jihatdan barqarordir, o'tgan asr mobaynida til bilar birgan inson ongining shakilanishi ularning o'sishiga va boyishiga a'logida xizmat qiladi. Toponimlar ham a'lohida ichki turlarga bo'linishi bilan farqlanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Mahmud Qoshg'ariy “Devonu lug'atit at-turk” I tomlik Toshkent 2020.
2. Alisher Navoiy “Muhokamat ul-lug'atain” Toshkent. 2000.
3. “At-tuhfat uz zakiyat fillug'ati turkiya” O'zbekiston CCR “FAN” nashriyoti. Toshkent 1968.
4. Махмараимова Ш. Ўзбек тили теоморфик метафораларининг қисқача концептуал луғати //Т.: Чўлпон. – 2018. – Т. 100
5. Abdulhakimovna K. M. Transcription in the corpus of the uzbek national boysun dialect (on the example of Baysun district" j" dialects) //Journal of Critical Reviews. – 2020. – Т. 7. – №. 5. – С. 844-847.
6. Холова М. А. BOYSUN SHEVASI ONLAYN MA'LUMOTLAR BAZASI (QIDIRISH VA SARALASH IMKONIYATLARI ASOSIDA) //МЕЖДУНАРОДНЫЙ ЖУРНАЛ ИСКУССТВО СЛОВА. – 2021. – Т. 4. – №. 1-1.
7. Холова М. А. ШЕВАЛАР КОРПУСИНИНГ ЖАНРИЙ ТЕГЛАШНИНГ ЛИНГВИСТИК АСОСЛАРИ //МЕЖДУНАРОДНЫЙ ЖУРНАЛ ИСКУССТВО СЛОВА. – 2021. – Т. 4. – №. 4.
8. . Abdulhakimovna X. M. Baysun dialekt corpus: Genesis (Baysun district is in the case of “J” dialect) //Asian Journal of Multidimensional Research (AJMR). – 2020. – Т. 9. – №. 2. – С. 224-228
9. . Холова М. А. Boysun shevasiga hos so'zlarning leksik-semantik genezisi //Молодой ученый. – 2019. – №. 22. – С. 696-699.